1. Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення / О. Бочковський. – Подєбради: Вид-во «Обрій», 1932. – 256 с. 2. Бочковський О. Наука про націю та її життя / О. Бочковський. – Ню Йорк: З.Д.А., 1958. – 79 с. 3. Бочковський О. Проблєма національних меншостей / О. Бочковський // Нова Україна: Безпартійний двотижневик громадського, культурного й економічного життя. – Прага, 1922. – Ч. 16–18. – С. 1–6. 4. Гвать І. Прозріння Ольгреда Бочковського / І. Гвать. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/prozrinnya-olgerda-bochkovskogo. 5. Дністрянський С. Нові проекти української конституції / С. Дністрянський // Воля. – Відень, 1920. – Т.4 – Ч.6. – С. 301–309. 6. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; ред. кол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с. 7. Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с. 8. Потульницький В.А. Теорія української політології: курс лекцій / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

УДК: 334.73(477):316.3

Сергій Шкірчак
Чорноморський державний університет імені Петра Могили

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX ст.

© Шкірчак С., 2013

Розглянуто проблему кооперативного руху як елемента громадянського суспільства в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст. Визначено основні віхи еволюції ідеології кооперативного руху. Значну увагу приділено розгляду цієї проблеми в ідеології українського націонал-комунізму.

Ключові слова: *кооперація, кооперативний рух, громадянське суспільство, українська суспільно-політична думка, український націонал-комунізм.*

COOPERATIVE MOVEMENT AS AN ELEMENT OF CIVIL SOCIETY IN THE HISTORY OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT OF THE FIRST QUARTER OF THE XX CENTURY

© Shkirchak S., 2013

The article deals with the problem of the cooperative movement as an institute of civil society in the Ukrainian social and political thought of the first quarter of the XX th century. The author focuses on the consideration of this problem in the ideology of Ukrainian national communism and identifies the main stages in the evolution of cooperative movement ideology.

Key words: *cooperation, cooperative movement, civil society, the Ukrainian social and political thought, Ukrainian national communism.*

Актуальність розгляду цієї теми пов’язана з тим, що кооперативний рух на межі XIX і XX ст. набув чималої популярності на теренах України. Діяльність кооперативів цих самоорганізаційних об’єднань громадян не обмежувалася лише економічною сферою. Вони здійснювали значний вплив на суспільне життя шляхом культурно-просвітницької, меценатської та іншої спорідненої

Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua

діяльності. Це дає нам нагоду розглядати кооперативний рух в Україні першої чверті ХХ ст. як безцінний позитивний досвід минулих поколінь у розбудові інститутів громадянського суспільства.

Враховуючи таку суспільну значущість, кооперативний рух як своєрідна форма самоорганізації населення вже давно є важливим предметом дослідження для найрізноманітніших галузей науки. У сучасному політологічному дискурсі натомість рідко можна зустріти такі терміни, як «кооперативний рух», «кооперація». З цим погоджується І. Гороховський, який зазначає про недостатню увагу з боку політичної науки до кооперативного руху як елемента громадянського суспільства [7]. Проте в численних історичних та економічних дослідженнях доволі часто наголошується на політичних аспектах кооперативного руху та на тісному зв'язку кооперативного руху з громадянським суспільством. Зокрема, В. Грек та Ю. Ушкаренко у своїх дослідженнях зазначають, що «…коли йдеться про кооперативний рух, підкреслюється соціальний аспект і характер діяльності кооперації. У цьому розумінні кооперативний рух, крім усього іншого, виступає як історичний елемент громадянського суспільства» [14, с. 375]. Про кооперативний рух як інститут громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи у 20-х роках ХХ ст. не раз зазначає і О. Берендєєва [2]. Одна з небагатьох політологів А. Колодій, досліджуючи історичну еволюцію громадянського суспільства та уявлень про нього, також побічно згадує і про українську кооперацію на Галичині [10].

Також варто згадати про історичні роботи І. Витановича [4], І. Гавліч [5], С. Гелея [6], Л. Дрогомирецької [9], які розглядали кооперативний рух також як осередок українського національного руху і важливий чинник формування національної самосвідомості.

Незважаючи на такий ґрунтовний аналіз історичною та економічною науками практики розбудови кооперативного руху на українських землях, для політичної науки залишилося ще достатньо проблем, які потребують свого розгляду. Вважаємо, що недостатньо вивченим є питання місця ідеї кооперативного руху в історії української суспільно-політичної думки.

Мета роботи – висвітлити проблему кооперативного руху як елемента громадянського суспільства в українській суспільно-політичній думці першої чверті ХХ ст.

Але спочатку треба звернути увагу на багато методологічних аспектів. Доцільно надати визначення поняттю «громадянське суспільство». У цій роботі спиратимемося на визначення, яке дає відома українська дослідниця громадянського суспільства А. Колодій: «…громадянське суспільство – сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності» [11]. Тому в подальшому кооперативний рух розглядатиметься не лише як «масовий соціально-економічний рух, спрямований на створення сприятливих умов для розвитку кооперативних організацій з метою задоволення матеріальних, соціальних і культурних потреб членів кооперативів» [14, с. 375], а і як прояв спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів.

Насамперед потрібно розглянути погляди родоначальників ідеології кооперативного руху на українських землях А. Жука (1880–1968 рр.) та М. Левитського (1859–1936 рр.). Один із лідерів галицької кооперації А. Жук доволі часто у своїх виступах та публікаціях поєднував кооперативний рух з національним (державним) відродженням української нації. Так, на засіданні кооперативної секції Просвітньо-економічного конгресу він виголосив програмну доповідь, в якій зазначив, що «…в міру того, як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше набиратимемо сили політичної, а найважливіше, що зробить кооперація, – вона організує нас в націю... бо там, де панує... національна боротьба... кооперативний рух, виникаючи з причин економічних і соціальних, з природи річи має і мусить мати характер боротьби національної, боротьби за самостійне національне існування... Коли розпилена тепер народна маса буде зорганізована в економічні і просвітно-культурні інституції, коли вся суть наших інституцій буде об'єднана в національні союзи і федерації – тоді наш нарід прибере форми організму, нації» [6, с. 404]. Тут ідеї А. Жука доволі тісно переплітаються з ідеями сучасного дослідника громадянського суспільства А. Арато, який розрізняє громадянське суспільство як рух і як інститут. Перший виступає «…як

Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua

свого роду установче громадянське суспільство, котрим формується другий – створена, інституціоналізована його версія» [1, с. 50]. Подібну еволюцію (громадянське суспільство як рух – громадянське суспільство, як інститут – національна держава) А. Арато розглядає на прикладі польського профспілкового руху «Солідарність» (80-ті рр. ХХ ст.).

М. Ливитський підтримував таку вагому роль кооперативного руху у суспільному житті, вважаючи кооперацію «найліпшим й найкращим виявленням людського генія в межах соціально-економічного будівництва» [4, с. 105]. Він також наголошує на тому, що кооперація повинна будуватися виключно на добровільних засадах, в ній не може бути ні «зародку, навіть тіні примусу»; обґрунтування і утворення її має спиратися «виключно на добровільній поспільній згоді членів кооперативи й на силі розбудженої самосвідомости й самодіяльности, яка цілком природно й органічно все росте, виходячи з них розумна й доцільна економічна організація, маюча величезне суспільне морально-виховне значення» [4, с. 105]. Зрештою, М. Левитський прагнув зробити з кооперативу не тільки господарську (економічну) організацію, а й зародок нового «морального життя».

Проте не всі поділяли такого захоплення М. Левитським кооперативним рухом. Так, І. Витанович, досліджуючи ставлення різноманітних політичних сил початку ХХ ст. до кооперації, відмітив, що представники не всіх політичних напрямків позитивно ставилися до кооперації. Зокрема, «…не визнавали й боролися з кооперативним рухом марксисти більшовицького крила, вважаючи його принципово «малим ділом» і перепоною в розвитку боротьби кляс. Вони тільки по 1905 рік і то з тактичних мотивів подекуди входили в робітничі споживчі кооперативи, щоб відокремити їх від загального руху й використати їх з метою клясової боротьби» [4, с. 102]. Марксисти вступили з критикою ідей М. Левитського, в підтвердження чого І. Витанович приводить слова І. Франка. Останній зазначав, що «…російські марксисти найзавзятіще накинулися на той рух і на д. Левитського, не тільки відмовляючи його роботі всякого значення, але ганьблячи її як реакційну і шкідливу» [4, с. 105]. Але, як зауважимо далі, погляди марксистів на кооперативний рух у 20-х рр. ХХ ст. зміняться на кардинально протилежні.

Перед цим варто розглянути погляди одного з найвидатніших ідеологів сільськогосподарської кооперації К. Мацієвича (1874–1942 рр.), який був короткий час міністром закордонних справ УНР (весною 1919 р.), потім дипломатичним представником у Румунії (до 1923 р.). У своїх працях – «Селянські товариства сільського господарства» (1904 р.), «Довідникова книга для сільських товариств» (1913 р.) та ін. – він приділяв велику увагу ролі та ставленню державної влади до сільськогосподарської кооперації, зокрема, яким це ставлення повинно бути. К. Мацієвич виступав проти «всякого зневаження з боку державної влади сил і організаційно господарських здібностей населення й перенесення центру ваги праці на ґрунт «наказів» від сторонніх і чужих для населення людей» [4, с. 247]. Натомість відстоюється позиція про те, що «завданням тісної співпраці державних і громадських чинників є, в першу чергу, створення вільних умовин для розвитку добровільної самодіяльности хліборобського населення. Годі розвинеться і громадська агрономія – свідомий суспільний рух до масового господарського поступу, шляхом самодіяльности й самодопомоги самого ж таки селянства. Треба тільки відповідними заходами й методами розбудити його власні творчі сили до змагань за свій суспільно-економічний і культурний поступ» [4, с. 247].

Серед таких «відповідних заходів та методів» чільне місце посідала культурно-просвітницька діяльність кооперативів, що було чітко закріплено у статутних документах останніх. Зокрема, Дніпросоюз (центральна спілка споживчої кооперації на Україні, заснована у 1917 р.) у своєму статуті ставив з-поміж інших і завдання культурно-освітньої діяльності «з метою розвитку споживчої кооперації і взагалі допомоги до підняття культурного рівня населення» [3, с. 322]. Менші кооперативи також ставили перед собою подібні завдання. Наприклад, подібне відображено і у статуті Херсонського товариства споживачів «Кооператор» [8, арк. 1]. Це підтверджує, що не лише економічними проблемами своїх членів опікувалися кооперативи. Вони прагнули на практиці зреалізувати ідеї А. Жука, М. Левитського та інших ідеологів кооперативного руху про те, що кооперативи несуть у собі також величезне культурне та морально-виховне значення.

Дослідження ідеї кооперативного руху було б неповним без огляду головних здобутків у цьому напрямку видатного українського вченого М. Туган-Барановського (1865–1919 рр.). Будучи

Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua

насамперед економістом, він у визначенні кооперативу не відходить від його економічної сутності, визначаючи кооператив як «…таке господарське підприємство деяких, добровільно об'єднаних осіб, які мають за мету не отримання найбільшого баришу на затрачений капітал, але збільшення, завдяки спільному веденню господарства, трудових доходів своїх членів або зменшення їхніх видатків на споживчі потреби» [13, с. 104]. Та як помітно, принципи самоорганізації та добровільності простежуються і у цьому визначені.

Проте головні ідеї вченого, які цікавитимуть нас найбільше, торкаються проблеми участі кооперативів у політичному житті суспільства. Зокрема, М. Туган-Барановський проводить різницю між професійними організаціями (робітничими союзами), робітничими партіями та кооперативами і зазначає, що «кооператив є творчою, утворюючою силою на противагу руйнівній силі робітничого союзу та політичної партії робітників» [13, с. 105], адже останні ставлять собі за мету боротьбу з капіталістичною системою (робітничі політичні партії навіть прагнуть знищити її). Натомість кооперативи виграють у капіталістичних підприємств не шляхом прямої боротьби, а шляхом конкуренції з ними. У цьому порівнянні також піднімається питання класової приналежності кооперації і доходить висновку, що «…кооперація не може вважатися чисто-класовою організацією, подібно до робітничого союзу або союзу роботодавців, оскільки небагато кооперативів мають такий же чистий класовий склад. Але класовий склад кооперативів, в цілому, більш визначений, ніж класовий склад політичних партій, і кооперація переслідує в більш чистому виді певні класові інтереси, ніж політичні партії» [13, с. 498].

Така класова належність кооперативів не означає долучення останніх до політичного життя суспільства. Навпаки, М. Туган-Барановський зазначає, що втягнення кооперативів у політичну боротьбу послаблює кооперативний рух, «…адже кооперація сама по собі жодних політичних цілей собі не ставить» [13, с. 511]. Відстоюючи принцип політичного нейтралітету, учений виступає проти об'єднання кооперативів з політичними партіями, адже недоліків з такого об'єднання значно більше, ніж позитивів. Єдина умова, за якої кооперація «може і повинна брати участь у політичному житті – це саме тоді, коли йде мова про захист законодавчим шляхом життєвих інтересів кооперації» [13, с. 515]. М. Туган-Барановський у цьому контексті веде мову більше про так звані групи тиску та різноманітні методи лобіювання інтересів у представницьких органах влади, а не про створення власної політичної партії та участь у виборах. У цьому власне і полягає головна цінність ідей вченого для нашого дослідження, адже він перший серед дослідників та ідеологів кооперативного руху тих часів провів таке чітке й аргументоване розмежування між політичною та кооперативною сферами суспільного життя.

Після того, як з 20-х рр. XX ст. значна територія України опинилася під радянською владою, ідеологія кооперативного руху продовжила розвиватися у двох напрямках. Перший наслідував традиції, які були започатковані творцями кооперативної ідеології в Україні, і був представлений на теренах Західної України (розглядати його не станемо, оскільки, по-перше, це призведе до виходу за хронологічні межі дослідження; по-друге, цей напрямок добре представлено у роботах І. Витановича [4], І. Гавліч [5] та, особливо, Л. Дрогомирецької [9]). Другий напрямок пов'язаний із інтерпретацією ідеї кооперативного руху комуністичною ідеологією. В українській суспільно-політичній думці цей напрямок насамперед представлений в ідеології націонал-комунізму.

Найдетальніше кооперативний рух з боку ідейних позицій українського націонал-комунізму розглядав один із членів очолюваної В. Винниченком «Закордонної групи Української Комуністичної Партії» Г. Піддубний у своїй роботі «Комунізм і кооперація» (1921 р.).

Передусім Г. Піддубний визначає відмінність кооперативів від звичайних капіталістичних підприємств та акціонерних товариств, яка полягає у тому, що «… вони иноді сприяють культурним, корисним робітничій клясі установам» [12, с. 3]. Та незважаючи на таку незначну відмінність, автор наголошує на одній позитивній ознаці кооперативів, яка сприяє розвитку громадянського суспільства. Полягає вона в тому, що «…обхоплюючи велику кількість людей на споживчому полі, вони […] привчають споживачів до самодіяльности на ланах економічної чинности, при розподілі речей і краму, і навіть у виробництві» [12, с. 3–4].

Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua

Г. Піддубний, як і М. Туган-Барановський, також піднімає питання політичності кооперативного руху, розкриваючи тим самим, яким мусить бути характер взаємовідносин цього інституту громадянського суспільства з державною владою. Як відомо, для інститутів громадянського суспільства, зазвичай, не є характерним активне втручання в політичну сферу життя суспільства. Справді, порівнюючи кооперативний рух і робітничий профспілковий рух, Г. Піддубний наголошує на тому, що члени кооперативів не схильні до активної політичної діяльності: «… кооперат ніде в промисловій, революційній, а значить і політичній боротьбі не виступає… Кооперація ж ніколи в такій революційній боротьбі ролі не грає, а коли й грає, то на боці реакції» [12, с. 4]. Проте Г. Піддубний переконаний, що сучасні капіталістичні відносини роблять абсолютно неможливою нейтральність кооперативних і професійних організацій, засуджуючи так звану «демократичну нейтральність кооперації» [12, с. 5] (тим самим вступаючи в полеміку з М. Туган-Барановським). Адже, на його думку, «нейтральні кооперативи» обов'язково є прихильниками буржуазії та капіталістичних урядів [12, с. 10]. Своєю чергою, не-нейтральна кооперація у своєму ставленні до влади може бути лише на боці радянської влади та сповідувати ідею побудови соціалізму, іншого політичного характеру кооперація не може мати: «Кооперація не могла й не може бути нейтральною. Вона повинна стати по боці радянської влади, пролетарської кляси і революції» [12, с. 8]. «Це не буде нейтральна кооперація, але кооперація класово-пролєтарська, перейнята стремлінням до перебудови капіталістичного ладу в радянський лад» [12, с. 10].

З такими умовами Г. Піддубний підходить до розгляду місця і ролі кооперації у пролетарській державі. Кооперація, на його думку, повинна стати своєрідним урядовим апаратом: «… кооперативи, які повстаючи по окремих чарупках, мов клітинки переплітаються далі в більші організації і так переходять аж геть до самого осередку пролетарської держави, до свого найвищого центра» [12, с. 16]. Проте, розглядаючи кооперацію майбутнього, автор наче забуває про самоорганізаційну та самодіяльну сутність кооперації, проголошену на початку, і виставляє на передній план у взаємовідносинах між кооперативами та державною владою останню. Тобто, незважаючи на те, що кооперація, на думку Г. Піддубного, зробилася державним апаратом і, як наслідок, потрібно вести мову про самоконтроль, активно пропагується ідея підконтрольності кооперативів. Зокрема, радянська влада повинна перебудувати кооперативи «відповідно до нових завдань, що постали у зв'язку з розвитком соціалістичного ладу» [12, с. 25]. Задля цього усі громадяни повинні бути членами кооперативів. Комуністи також повинні «об'єднувати і перечищати українську кооперацію і зі знаряддя куркулівської контр-революції робити її знаряддям робітничої революції. Кооперативи обернулися в органи допомоги совітській владі і станули під контролею комуністів» [12, с. 28]. Як бачимо, тут кооперативи вже повинні перетворитися не в самі органи влади, як зазначалося Г. Піддубним раніше, а лише в підконтрольні органи допомоги радянській владі.

Отож, на думку Г. Піддубного, саме так мусить розвиватися кооперація – від об'єднання добровільного до об'єднання обов'язкового для усіх, всезагального і підконтрольного комуністичній партії. По суті, Г. Піддубний у своєму баченні взаємовідносин між державною владою та кооперативами проілюстрував програмову тезу Української комуністичної партії про принцип єдності усієї влади знизу догори і поєднання принципу централізованої держави з найбільшою самодіяльністю на місцях. Але в концепції Г. Піддубного йдеться скоріше не про поєднання, а про поглинання органами державної влади кооперативів як елементів громадянського суспільства. Як бачимо, за 20 років уявлення про роль кооперативного руху у представників марксистської (комуністичної) ідеології кардинально змінилися. Від «малого діла» до визначального фактора суспільного та державного будівництва. Така видозміна у поглядах може свідчити і про прагнення використати кооперацію як засіб для здобуття та укріплення власної політичної (державної) влади. Більше того, така позиція не залежала від того, був це московський більшовизм, чи український націонал-комунізм.

Якщо підбиваючи підсумок, говорити про еволюцію поглядів на кооперативний рух у суспільно-політичній думці України загалом, то за чверть століття маємо три своєрідні етапи: I етап – формування кооперативної ідеології (А. Жук, М. Левитський та ін. – кінець XIX – початок XX ст.); II етап – остаточне теоретичне обґрунтування основ кооперації (визначальним тут є 1916 р., який

Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua

пов'язаний з появою праці М. Туган-Барановського «Соціальні основи кооперації»); III етап – формування двох діаметрально протилежних напрямків у кооперативній думці («традиційний» і «комуністичний» – початок 20-х рр. XX ст.).

Також, враховуючи те, що кооперативний рух залишається недостатньо вивченим у політичній науці, можемо виокремити багато перспективних напрямків його дослідження. По-перше, цікавими, на нашу думку, видаються політологічні дослідження кооперативного руху в Україні за радянських часів у період НЕПу в контексті вивчення трансформації кооперативної ідеології у поглядах представників тогочасної української суспільно-політичної думки на сторінках кооперативної преси. По-друге, задля вивчення минулого досвіду у розбудові інститутів громадянського суспільства на теренах України корисними будуть дослідження, які торкатимуться взаємодії кооперативів з органами державної влади (та іншими політичними інститутами) у кінці XIX – першій чверті XX ст.

1. Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание – и направления для дальнейших исследований / А. Арато // Полис. – 1995. – № 3. – С. 48–57. 2. Берендєєва О. Кооперативний рух у теорії та практиці аграристських і комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи (20-ті роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Берендєєва / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с. 3. Бородаєвський С. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с. 4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософічної секції НТШ / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с. 5. Гавліч І. Ідеї кооперативного руху у поглядах українських громадсько-політичних діячів Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Гавліч // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 68–72. 6. Гелей С. Від національної ідеї до державності: вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації / С. Гелей. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2011. – 738 с. 7. Гороховський І. Споживча кооперація в Україні як спосіб самоврядування та чинник розвитку громадянського суспільства / І. Л. Гороховський // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – Полтава, 2009. – № 1 (38). – С. 50–53. 8. Державний архів Херсонської області. – Ф. р-950. – Оп. 1. – Спр. 228. Уставъ Херсонского общества потребителей «Кооператор» (6 ноября 1919). – 7 арк. 9. Дрогомирецька Д. Ідеологія українського кооперативного руху в Західній Україні (1920–1939 рр.). – [Електронний ресурс] / Л. Дрогомирецька // Невідома історія України. – 15 квітня 2012. – Режим доступу: http://www.uahistory.info/2012/04/15 /deologja_ukranskogo_kooperativnogo_rukhu.html. 10. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). – [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – № 21. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm. 11. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства. – [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Думки з приводу. Авторський проект Антоніни Колодій. – Режим доступу: http:// www.political-studies.com/?page_id=178. 12. Піддубний Г. Комунізм і кооперація / Г. Піддубний. – Відень: Видання Української секції Комуністичної партії Австрії, 1921. – 45 с. 13. Туганъ-Барановский М. Соціальныя основы кооперациu: Издание второе / М. И. Туганъ-Барановский. – Берлин: Книгоиздательство «Слово», 1921. – 521 с. 14. Ушкаренко Ю. Ідентифікація понять «кооперативний рух» і «кооперативна система» / Ю. В. Ушкаренко, В. І. Грек // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: зб. наук.-техн. пр. – Львів: РВВ НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.7. – С. 374–377.

Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua